

УДК 37.015

Л.О. ГОЛУБНИЧА

ПРОСВІТНИЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ВЗАЄМОДОПОМОГИ ТРУДЯЩИХ ЖІНОК

©Голубнича Л.О., 2019

<http://orcid.org/0000-0002-8252-9893>

<http://doi.org/10.34142/2312-2471.2019.62.07>

У статті розглядаються просвітницька діяльність громадського об'єднання, яке виникло в Харкові на початку ХХ століття на тлі гендерних проблем. Актуальність дослідження зазначеної проблеми обумовлюється тим, що в сучасному Українському суспільстві активно відбувається процес формування громадянського суспільства, отже, вивчення цього процесу з історичного погляду є соціально необхідним, а дослідження просвітницької та педагогічної діяльності таких об'єднань буде сприяти розвитку як історії педагогіки, так і педагогічної науки. Метою наукової рефлексії є дослідження просвітницько-педагогічної діяльності Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок. Завдання статті полягають 1) у виявленні конкретних справ зазначеного громадського об'єднання, що мали просвітницький характер; 2) у з'ясуванні їхнього педагогічного наповнення. Методами наукового вивчення, що було застосовано у даній статті, стали теоретичні когнітивно-узагальнюючі методи, а саме: аналіз та синтез архівних матеріалів наукової літератури. Результатом дослідження стало 1) виявлення таких конкретних справ просвітницького характеру: організація численних курсів, дитячого садку «Осередок», початкової школи, змішаної гімназії, бібліотеки, літературно-художнього гуртку, курсів дошкільного виховання, Вищих жіночих курсів; 2) досліджуване громадське об'єднання бачило організовані ним освітні заходи заклади доступними для дітей (з урахуванням їхніх індивідуальних потреб та особливостей), заснованими на партнерській взаємодії з учнями та тісній співпраці з батьками; прагнуло підняти розумовий рівень жінки, розвинути її кругозір та її становлення як повноправного члена суспільства, а також пом'якшити грубощі хлопців і надати молоді можливості для взаємного ознайомлення в обстановці повсякденної праці; основною метою став розвиток самостійності, самосвідомості, творчості та солідарності.

Ключові слова: просвітництво, педагогічна діяльність, громадське об'єднання, жінка, Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок.

Holubnycha L.O. Educational and Pedagogical Activity of Kharkiv Association for Working Women Mutual Assistance

The article deals with the educational activities of the public association, which emerged in Kharkiv in the early twentieth century against the background of gender issues. The significance of the study is due to the fact that the process of

developing civil society is active in modern Ukraine, therefore, the study of this process from a historical point of view is socially necessary. The study of educational and pedagogical activities of such associations will contribute to the history of pedagogy and pedagogical science. The purpose of scientific reflection is to study the educational and pedagogical activities of the Kharkiv Association for Mutual Assistance of Working Women. The objectives of the article are 1) to identify specific cases of this public association, which were educational in nature; 2) to find out their pedagogical content. The methods of scientific study used in this article were theoretical cognitive-generalizing methods, namely: analysis and synthesis of archival materials and the scientific literature. The results of the study were 1) identification of the following specific cases of educational nature: the organization of numerous courses, kindergarten "Oseredok", primary school, mixed gymnasium, library, literary and artistic club, preschool education courses, women's higher courses; 2) the researched public association saw the educational institutions organized by it accessible to children (taking into account their individual needs and features), based on partnership interaction with students and close cooperation with parents; sought to raise a woman's mental level, develop her outlook and become a full member of society, as well as alleviate the rudeness of boys and provide young people with opportunities for mutual acquaintance in the environment of everyday work; the main goal was the development of independence, self-awareness, creativity and solidarity.

Keywords: *education, pedagogical activity, public association, woman, Kharkiv association for mutual assistance of working women.*

Постановка проблеми. Масові громадські рухи почали формуватися на рубежі 50-60-х років XIX ст. У Харкові перші об'єднання громадян з'явилися в 60-ті роки XIX ст. На 1917 р. їх налічувалося вже кілька десятків. Громадськість об'єднувалася в організації для вирішення найбільш наболілих соціальних проблем. Оскільки в зазначений період гендерні питання стояли досить гостро, виникали й жіночі об'єднання, котрі опікувалися проблемами, що турбували жінок, серед них були й питання освіти та просвітництва.

На вищому цивілізаційному рівні в сучасному Українському суспільстві активно відбувається процес формування громадянського суспільства. Тому сьогодні стає соціально важливим всебічне дослідження цього процесу. Для історії педагогіки науки є актуальним вивчення просвітницької діяльності таких товариств у контексті розвитку історико-педагогічної та педагогічної наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що діяльність громадських товариств кінця XIX – початку XX століття привертає увагу досить широкого кола науковців. Значна кількість вчених вивчають зазначене питання з історичної точки зору, серед них Д. Белій [1], А. Гуз [2], С. Доброжанський [3], А. Кавун та В. Магась [5], А. Катренко [8], О. Кульчицька [10], О. Масюк [12], А. Мисечко [14], О. Пустовгар [21], Н. Цимбалюк [23] та ін. Вони сформували досить цілісне, науково обґрунтоване уявлення про ідеологію, основні напрями, форми роботи і результати діяльності різних

громадських товариств. Історіографічний контекст представлено в роботах І. Карпич [6], Л. Карпової [7] та ін.. Жіночий рух окресленого періоду досліджували І. Малинко [11] Т. Павлова [20] та ін.. Просвітницьку та педагогічну діяльність громадських об'єднань розглядали Л. Корж [9], І. Малинко [11] та ін..

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак Харківське Товариство взаємодопомоги трудящих жінок не стало предметом наукової розвідки з точки зору його просвітницько-педагогічної діяльності.

Цілі та завдання. Метою статті є дослідження просвітницько-педагогічної діяльності Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок. Завдання: 1) виявити конкретні справи зазначеного громадського об'єднання, що мали просвітницький характер; 2) з'ясувати, їхнє педагогічне наповнення.

Методи дослідження. Оскільки наукова розвідка не містить експерименту, а має теоретичний характер, використовувалися методи теоретичного когнітивно-узагальнюючого дослідження, як-то: аналіз та синтез як наукової літератури для розуміння значення просвітницької діяльності громадських рухів для історико-педагогічної та педагогічної наук, так і архівних матеріалів для виявлення конкретних справ Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок, що мали просвітницький та педагогічний характер.

Виклад основного матеріалу. Думка про організацію в Харкові Товариства взаємодопомоги трудящих жінок виникла на початку ХХ століття в гуртку жінок, які жили самотійною працею. Ініціатором справи стала Анастасія Михайлівна Кроміна [15, с. 3]. Її підтримали і інші жінки. Навколо ідеї почали об'єднуватися жінки, переважно ті, що займалися найманою працею. Метою новоствореного товариства були не лише питання матеріального характеру, як-то: влаштування для своїх членів і їх родин квартир, їдалень, лікарень, денного притулку і притулків для нужденних тощо; але й поліпшення моральних умов існування жінок-членів товариства, на кшталт систематичних курсів з предметів наукових і професійних, школи, дитячого садка, літніх колоній для дітей членів товариства, бібліотеки і читальні при ній [22, с. 3].

Вивчення наукових розвідок щодо Харківських громадських товариств встановило, що станом на 1 січня 1903 році Товариство взаємодопомоги трудящих жінок складалося з 602 членів [4, с. 4]. Завдяки ефективній суспільно-корисній діяльності його чисельність швидко росла [16, с. 3; 19, С. 3]. Аналіз досліджених документальних джерел [19, с. 7–8] дозволяє з упевненістю стверджувати, що просвітницько-педагогічна діяльність зайняла провідні позиції в роботі товариства, адже із самого початку його роботи майже щорічно з'являлися нові проекти освітньо-просвітницького характеру, або отримували розвитку започатковані раніше.

Так, коли в перший рік існування товариства (1903 р.) були організовані його перші нечисленні установи (бюро з працевлаштування та каса

взаємодопомоги), зазнали реалізації й освітні задумки: відкрився дитячий садок та з'явилися й курси з іноземних мов. У 1904 р. було відкрито бібліотеку та влаштовані тимчасові курси медсестер для війни з Японією [16, с. 25, 41]. На початку 1905 р. були організовані професійні курси зі стенографії, бухгалтерії, іноземних мов – англійської, німецької, французької; з осені відкритий курс української мови. У тому ж році була створена комісія щодо організації лекцій і уроків. Її очолила Ольга Іванівна Арнольд. 30 вересня на засіданні цієї комісії вирішено було влаштувати для членів досліджуваного товариства 2-річні вечірні юридичні курси і зробити додаткову програму на 3-й рік для бажаючих вчитися далі [17, с. 9, 31 – 32].

Однак, предметом особливої гордості у Харківському товаристві взаємодопомоги трудящих жінок став зазначений дитячий садок, який було відкрито 21 вересня 1903 р. Він отримав назву «Осередок». Надалі цей проект викликав до життя цілу низку нових ініціатив в сфері освіти, що втілювалися спочатку в початкову школу, а потім – в гімназію зі змішаним навчанням. На початку XX століття дошкільних дитячих установ в місті було зовсім небагато і перебування в них дитини коштувало дуже дорого – не менше 60 руб. на рік. В осередку встановили помірну, якщо не сказати мінімальну плату – 3 руб. в місяць, 27 руб. на рік. Перший набір склав 20 дітей. Цікавим є той факт, що при Осередку відкрили їдальню, щоб мами після роботи, забираючи своїх діточок, могли смачно і недорого пообідати – настільки щирою була турбота про жінок. [19, С. 26.].

Природним продовженням Осередку стало відкриття в 1904 р. школи, яка була влаштована на базі дитячого садочку. Заняття проводилися в їдальні, але викладання було безкоштовне. Спочатку там навчалося всього семеро учнів. Коли діти вирости, було вирішено створити гімназію – школу нового типу зі змішаним навчанням і добре поставленим вихованням. Для її відкриття був потрібен дозвіл Міністерства народної освіти. У серпні 1907 р. воно було отримано в наступному формулюванні: дозволити ХОВТЖ «спільне навчання дітей до 4 класу, але з роздільним навчанням з 5-го в несполучених приміщеннях» [24]. Але вже через чотири роки гімназія отримала право на спільне навчання дівчаток і хлопчиків до 8 класу включно, адже у спільному навчанні організатори ставили за мету підняття розумового рівня жінки, розвиток її кругозору, становлення її як повноправного члена суспільства, а також пом'якшення грубості хлопчиків і надання молоді можливості для взаємного ознайомлення в обстановці повсякденної праці.

Так з вересня 1907 р. в класах Осередку почала працювати гімназія. Архівні матеріали свідчать [18, с. 31; 19, с. 15.], що в молодший підготовчий клас після складання іспитів вступили 10 дівчаток і 25 хлопчиків. Протягом декількох місяців кількість учнів зросла до 40. Головою педагогічної ради було обрано професора В.М. Арнольд, який займав цю посаду до 1919 р., тобто впродовж усього часу існування навчального закладу. (В.М. Арнольд завжди цікавився теорією і практикою шкільної та позашкільної освіти. Разом із дружиною О. І. Арнольд брав активну участь в організації та подальшій роботі

ще одного освітнього проекту досліджуваного товариства – Вищих жіночих курсах.)

Організатори бачили свою школу дешевою, якісною та доступною для дітей. Більш того, планувалося налагодити тісну співпрацю з батьками шляхом спільного дозвілля в клубі та партнерську взаємодію з учнями шляхом організації спільного культурного дозвілля. Так, в гімназії працювали клуби, проводилися «літературні ранки і вечори», спектаклі, екскурсії. На шостому році роботи в ній навчалося 304 учня (150 хлопчиків і 154 дівчинки).

Хоча не все в гімназії вдалося зробити так, як мріяли її засновники: перш за все, вони були змушені виконувати казенні програми, які не враховували індивідуальні потреби та особливості учнів; окрім того, дорожняча зумовила високу плату за навчання в старших класах – 80 рублів (внаслідок цього до 8-го класу залишилося лише 15 учнів), Харківське товариство взаємодопомоги трудящих жінок зробило дуже значний внесок у розвиток освіти та просвітництва. Так, у рік свого 10-річчя (1913 р.) воно мало досить розвинену мережу установ, здатних всебічно задовольнити потреби своїх членів: бюро, дитячий сад, початкову школу, змішану гімназію, їдальню, бібліотеку, літературно-художній гурток, курси дошкільного виховання [19, с. 32]. Як бачимо, організація та робота в освітніх та просвітницьких установах становили значно більшу частку діяльності товариства.

Головною же освітньою справою Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок стали засновані їм у 1907р. Вищі жіночі курси «з претензією на широку університетську постановку» [16, с. 19.], навколо яких згуртувалися сотні кращих представників харківської громадськості: професори, вчителі, юристи, медики, підприємці, чиновники, творча інтелігенція, і, звичайно, жінки з різних станів – всі, хто розумів необхідність розвитку вищої жіночої освіти. А з урахуванням слухачок, можна з упевненістю сказати, що курси вплинули на долі тисяч жінок з різних губерній країни. Досліджуване товариство займалося розвитком самостійності, самосвідомості, творчості та солідарності своїх членів. Харків'янки вважали, що найкраща школа для жінок – це робота в суспільстві.

Висновки. Таким чином, вивчення просвітницько-педагогічної діяльності Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок дозволяє дійти наступних висновків:

1) було виявлено такі конкретні справи просвітницького характеру, які організувало Харківського товариства взаємодопомоги трудящих жінок: організація численних курсів, дитячого садку «Осередок», початкової школи, змішаної гімназії, бібліотеки, літературно-художнього гуртку, курсів дошкільного виховання, Вищих жіночих курсів;

2) з'ясовано, що досліджуване громадське об'єднання, організовуючи свої освітні заклади, бачило їх доступними для дітей (з урахуванням їхніх індивідуальних потреб та особливостей), заснованими на партнерській взаємодії з учнями та тісній співпраці з батьками; влаштовуючи спільне навчання дівчаток та хлопчиків, організатори прагнули підняти розумовий

рівень жінки, розвинути її кругозір та її становлення як повноправного члена суспільства, а також пом'якшити грубості хлопчиків і надати молоді можливості для взаємного ознайомлення в обстановці повсякденної праці; основною метою ставили розвиток самостійності, самосвідомості, творчості та солідарності.

В якості **перспектив подальших наукових розвідок** можна розглядати педагогічний досвід роботи Вищих жіночих курсів, організованих Харківським товариством взаємодопомоги трудящих жінок.

Література

1. Белий Д. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині. 1917 – 1920 рр. Історичний нарис. – Херсон : Штрих, Персей, 2002. – 76с.
2. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «Історія України» / А.М. Гуз; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1997. – 24 с.
3. Добржанський С. Культурно-просвітницька діяльність «Руської Бесіди» на Буковині в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. / С.Добржанський // На перехрестях світової науки. – Чернівці, 2006. – № 2. – С. 247-248.
4. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909 / Сост. А. Дидрихсон. – Москва, 1911. – 204 с.
5. Кавун А.А., Магась В.О. «Просвіта» та влада в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. / А.А. Кавун, В.О. Магась // Сумський історико-архівний журнал. – 2013. – № ХХІ. – С. 10-14.
6. Карпич І.О. Періодичні видання України як засіб популяризації теорії та практики дитячого руху у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття / І. О. Карпич // Педагогічний дискурс. – 2013. – вип. 15. – С.315-320.
7. Карпова Л.О. Просвітництво на теренах України ХІХ ст. : Історіографічний досвід/ Л.О.Карпова // Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології та музеєзнавства : Актуальні питання культурології. – 2012. – Вип. 12. [Електронний ресурс]. – С. 51–55.
8. Катренко А.М. Культурно-просвітницька діяльність Полтавської та Чернігівської громад (початок 60-х рр. ХІХ ст.) / А.М. Катренко // Вісник Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – Сер. Історія. – К., 1998. – Вип. 40. – С. 4-6.
9. Корж Л.В. Культурно-просвітницька діяльність земств як засіб пробудження творчої самодіяльності народу / Л.В. Корж // Педагогіка і методика навчання і виховання: Проблеми розвитку творчої особистості. – Суми, 1997. – вип. VI. – С. 39-43.
10. Кульчицька О. Громадська діяльність «Просвіт» Півдня України на початку ХХ ст. / О. Кульчицька // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки : Історичні науки. – К. : «КМ Академія», 2003. – Т. 21. – С.24-27.

11. Малинко И. Г. Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX– начало XX века) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / И. Г. Малинко; Харьковский государственный ун-т. – Харьков, 1984. – 21 с.
12. Масюк С.О. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» (березень 1917-1920 рік) / С. О. Масюк // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. «Історія». – К., 1996. – Вип. 34. – С. 87-95.
13. Мельник М.О. До 105-ї річниці з часу заснування Миколаївського українського товариства «Просвіта» / О. М. Мельник. – 2012. [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/264-do-105-richnitsi-tov-prosvita.html>.
14. Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Півдні України (1900-1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. І. Мисечко; Одеський державний ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1999. – 15 с.
15. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1903 год (с 15 декабря 1902 г. – 1 января 1904 г.). – Х., 1904.
16. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1904 год. – Х., 1905.
17. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1905 год. – Х., 1906.
18. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1907 год. – Х., 1908.
19. Отчёт Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин с 1 июля 1913 по 1 июля 1914 год. – Х., 1914.
20. Павлова Т. Г. Социокультурная деятельность Харьковского общества взаимопомощи трудящихся женщин / Т. Г. Павлова // III Исторические чтения Томского гос. пед. ун-та : Материалы Междунар. науч. конф., Томск, 11–12 ноября 2010 г. – Томск : Изд-во Томского гос. пед. ун-та, 2011. – С. 111–116.
21. Пустовгар О. Історія «Просвіти» на Полтавщині у 1905-1916 роках : перші спроби легалізуватися, заснування і діяльність Українського клубу / О. Пустовгар. – 2018. [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://np.pl.ua/2018/02/istoriya-prosvity-na-poltavschyni-u-1905-1916-rokah-pershi-sproby-lehalizuvatysya-zasnuvannya-i-diyalnist-ukrajinskoho-klubu/>.
22. Устав Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин за 1904 год. (1 января 1904 г. – 1 января 1905 г.). – Х., 1905.
23. Цимбалюк Н.М. Культурно-дозвілєва діяльність як соціальний феномен (Історичні аспекти становлення та розвитку) / Н.М. Цимбалюк // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – К., 1998. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 259-268.
24. Циркуляр Министерства Народного Просвещения №8 август 1907 г.: 12520.

References

1. Byelyi, D. (2002). *Z istoriyi ukrayins`kogo prosvitny`cz`kogo ruhu na Khersonschy`ni. 1917 – 1920 rr. Istory`chnyi nary`s* [From the history of the

Ukrainian educational movement in the Kherson region. 1917 - 1920 Historical essay]. – Kherson : Shtrykh, Persei, 2002. – 76s.

2. Huz, A.M. (1997). *Kul'turno-osvitnya diyal'nist' zems'kykh ustanov v Ukrayini (1864-1914 rr.)* [Cultural and educational activities of zemstvo institutions in Ukraine (1864-1914)]. (author's ref. of Candidate's thesis). Kyiv, Ukraine.

3. Dobrzhans'kyi, S. (2006). *Kul'turno-prosvitnyts'ka diyal'nist' «Rus'koyi Besidy» na Bukovyni v druhiy polovyni XIX – pochatku XX st.* [Cultural and educational activities of "Russian Conversation" in Bukovina in the second half of XIX - early XX centuries.]. *Na perekhrestyakh svitovoyi nauky*, 2. 247-248.

4. Didrikhson, A. (1911). *Istoricheskiy obzor deyatel'nosti Khar'kovskogo obshchestva rasprostraneniya v narode gramotnosti 1869–1909* [Historical overview of the activities of the Kharkov society for the dissemination of literacy among the people 1869-1909]. Moskva.

5. Kavun, A.A., Mahas, V.O. (2013). «Prosvita» ta vlada v Naddniprovs'kii Ukrayini na pochatku XX st. [«Prosvita» and power in the Dnieper Ukraine in the early twentieth century]. *Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, XXI. 10-14.

6. Karpuch, I.O. (2013). Periodychni vydannya Ukrainy yak zasib populyaryzatsiyi teorii ta praktyky dytyachoho rukhu u 20-kh – na pochatku 30-kh rr. XX stolittya [Periodicals of Ukraine as a means of popularizing the theory and practice of children's movement in the 20s - early 30s of the twentieth century]. *Pedahohichni dyskurs*, 15, 315-320.

7. Karpova, L.O. (2012). Prosvitnytstvo na terenakh Ukrainy XX st. : Istoriohrafichniy dosvid [Education in Ukraine in the XIX century. : Historiographical experience]. *Al'manakh naukovoho tovarystva «Afina» kafedry kul'turolohiyi ta muzeyeznavstva : Aktual'ni pytannya kul'turolohiyi*, 15, 51–55.

8. Katrenko, A.M. (1998). *Kul'turno-prosvitnyts'ka diyal'nist' Poltavs'koyi ta Chernihivs'koyi hromad (pochatok 60-kh rr. XIX st.)* [Cultural and educational activities of Poltava and Chernihiv communities (early 60's pp. XIX century)]. *Visnyk Kyiv. un-t im. T.Shevchenka. Ser. Istorya*, 40. 4-6.

9. Korzh, L.V. (1997). *Kul'turno-prosvitnyts'ka diyal'nist' zemstv yak zasib probudzhennya tvorchoyi samodiyal'nosti narodu* [Cultural and educational activities of zemstvos as a means of awakening the creative self-activity of the people]. *Pedahohika i metodyka navchannya i vykhovannya: Problemy rozvytku tvorchoyi osobystosti*, VI. 39-43.

10. Kul'chyts'ka, O. (2003). Hromads'ka diyal'nist' «Prosvit» Pivdnya Ukrainy na pochatku XX st. [Public activity of «Prosvit» of the South of Ukraine in the early twentieth century]. *Natsional'nyi universytet «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya». Naukovi zapysky : Istorychni nauky*, 21. 24-27.

11. Malinko, I. G. (1984). *Vyssheye zhenskoye obrazovaniye na Ukraine (vtoraya polovina XIX– nachalo XX veka)* [Higher education for women in Ukraine (second half of the XIX - early XX century)]. (author's ref. of Candidate's thesis). Khar'kov, Ukraine.

12. Masyuk, S.O. (1996). Kul'turno-osvitnya diyal'nist' «Prosvity» (berezen' 1917-1920 rik) [Cultural and educational activity of «Prosvity» (March 1917-1920)]. *Visnyk Kyiv. un-tu. Ser. «Istoriya»*, 34. 87-95.
13. Mel'nyk, M.O. (2012). Do 105-yi richnytsi z chasu zasnuvannya Mykolayivs'koho ukrayins'koho tovarystva «Prosvita» [To the 105th anniversary of the founding of the Mykolayiv Ukrainian Association «Prosvita»]. Retrieved from <http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/264-do-105-richnitsi-tov-prosvita.html>.
14. Mysechko, A.I. (1999). *Ukrayins'kyi kul'turno-osvitniy rukh na Pivdni Ukrayiny (1900-1914 rr.)* [Ukrainian cultural and educational movement in the South of Ukraine (1900-1914)]. (author's ref. of Candidate's thesis). Odesa, Ukraine.
15. *Otchot Khar'kovskogo Obshchestva vzaimnogo vspomozheniya trudyashchikhsya zhenshchin za 1903 god (s 15 dekabrya 1902 g. – 1 yanvary 1904 g.)* (1904). [Report of the Kharkov Association for the Mutual Assistance of Working Women for 1903 (from December 15, 1902 - January 1, 1904)]. Kharkov.
16. *Otchot Khar'kovskogo Obshchestva vzaimnogo vspomozheniya trudyashchikhsya zhenshchin za 1904 god* (1905). [Report of the Kharkov Association for the Mutual Assistance of Working Women for 1904]. Kharkov.
17. *Otchot Khar'kovskogo Obshchestva vzaimnogo vspomozheniya trudyashchikhsya zhenshchin za 1905 god* (1906). [Report of the Kharkov Association for the Mutual Assistance of Working Women for 1905]. Kharkov.
18. *Otchot Khar'kovskogo Obshchestva vzaimnogo vspomozheniya trudyashchikhsya zhenshchin za 1907 god* (1908). [Report of the Kharkov Association for the Mutual Assistance of Working Women for 1907]. Kharkov.
19. *Otchot Khar'kovskogo Obshchestva vzaimnogo vspomozheniya trudyashchikhsya zhenshchin s 1 iyulya 1913 po 1 iyulya 1914 god* (1914). [Report of the Kharkov Association for the Mutual Assistance of Working Women from July 1, 1913 to July 1, 1914]. Kharkov.
20. Pavlova, T. G. (2011). Sotsiokul'turnaya deyatel'nost' Khar'kovskogo obshchestva vzaimopomoshchi trudyashchikhsya zhenshchin [Socio-cultural activities of the Kharkov association of mutual assistance of working women]. *III Istoricheskiye chteniya Tomskogo gos. ped. un-ta : Materialy Mezhdunar. nauch. konf.* Tomsk: Izd-vo Tomskogo gos. ped. un-ta. 111–116.
21. Pustovhar, O. (2018). *Istoriya «Prosvity» na Poltavshchyni u 1905-1916 rokakh: pershi sprobly lehalizuvatsya, zasnuvannya i diyal'nist' Ukrayins'koho klubu* [History of «Prosvity» in Poltava region in 1905-1916: the first attempts to legalize, founding and activities of the Ukrainian Club]. Retrieved from <http://np.pl.ua/2018/02/istoriya-prosvity-na-poltavschyni-u-1905-1916-rokah-pershi-sprobly-lehalizuvatsya-zasnuvannya-i-diyalnist-ukrajinskoho-klubu/>.
22. *Ustav Khar'kovskogo Obshchestva vzaimnogo vspomozheniya trudyashchikhsya zhenshchin za 1904 god. (1 yanvary 1904 g. – 1 yanvary 1905 g.)* (1905) [Charter of the Kharkov Society for the Mutual Assistance of Working Women for 1904. (January 1, 1904 - January 1, 1905).]. Kharkov.
23. Tsymbalyuk, N.M. (1998). Kul'turno-dozvillyeva diyal'nist' yak sotsial'nyy fenomen (Istorychni aspekty stanovlennya ta rozvytku) [Cultural-

reconciliation of activity as a social phenomenon (Historical aspects of formation and development)]. *Aktual'ni problemy istoriyi, teorii ta praktyky khudozhn'oyi kul'tury*, 2 (1). 259-268.

24. *Tsirkulyar Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya №8 avgust 1907 g.* [Circular of the Ministry of Public Education No. 8 August 1907]. 12520.